

TITUS LIVI A LA CRÒNICA UNIVERSAL DE 1425

Montserrat FERRER SANTANACH
Universitat de Barcelona

El manuscrit 82 de la Biblioteca Universitària de Barcelona conté l'únic exemplar medieval conservat de l'anomenada *Crònica universal de 1425*.¹ La narració s'inicia amb l'origen dels àngels abans de la creació del món, tret que la fa peculiar entre les cròniques universals, i finalitza amb l'ascens al tron d'Alfons el Magnànim (1416).² La taula, però, conté la rúbrica d'un capítol més, que no va ser escrit: «Del rey en Johan fill del dit rey en Farando» (f. 5r), que és Joan II, successor del Magnànim.³

La *Crònica* és una compilació de múltiples fonts. Es basa principalment en la *Crònica dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona* i en les cròniques de Bernat Desclot, Pere III i Ramon Muntaner per a la part que tracta la història pròpiament catalana, i en la *Historia scholastica* de Pere Comèstor (ca. 1173) –el model principal de les cròniques universals medievals– i la versió catalana de Jaume Domènec del *Speculum historiale* de Vicent de Beauvais, per a la història general, però també incorpora elements procedents, entre d'altres, del *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis (per als capítols inicials), de les *Antiquitats judaiques* de Flavi Josep i de les *Dècades* de Titus Livi, «segurament a través

1. La data prové del colofó: «Ffinito libro sit laus gloria Cristo, amen. Anno Domini M^oCCCC^oXX^oV^o, III^a mensis decembris» (f. 161v). Entre la taula de rúbriques (ff. 1r-5r) i el text de la *Crònica* hi ha còpies, per una mà del segle XVI aprofitant folis en blanc, unes profecies escrites per fra Joan de Bur i que porten la data 1412 (ff. 6r-10r) (Duran, 2000: 93-94); el text de la *Crònica* (ff. 13v-161v) comença al segon quadern. Per a aquesta crònica, vegeu Coll i Alentorn (1971-1972: 47-48) i Cortadellas (2001: 74-76). Se'n conserva un altre manuscrit, del segle XIX, a la Biblioteca de Catalunya (ms. 3525) amb la nota següent: «Memòries historials del món i particularment de Catalunya. Ms. del s. xv. Tret de la còpia del s. xvii que-s guarda en l'arxiu de casa Dalmases de Barcelona (112 pp. en fol. a 2 cols.)» (f. 1r). Aquest segon exemplar porta al final el mateix colofó que el manuscrit de la Biblioteca Universitària amb la data 1425. Les variants textuals entre els dos testimonis són mínimes. Es conserva encara un altre manuscrit de la *Crònica*, del segle XVI-XVII, a l'Arxiu Històric de Barcelona (ms. B-21).

2. L'últim capítol diu només: «[M]ort lo dit rey en Ferando, fo rey son fill don Alfonso, qui havia xviii anys e havia ja per muller sa cosina jermana filla del rey don Anrich de Castella appellada Maria» (f. 161v). En realitat, Alfons tenia dinou anys quan va esdevenir rei.

3. Tenint en compte que el colofó de la *Crònica* porta la data 1425 i que Joan II va començar a regnar el 1458, és possible que hi hagués hagut la intenció de continuar-la. Al manuscrit, hi falten també totes les rúbriques dels capítols i les caplletres. A partir del regnat de Joan I, la *Crònica* es limita a donar la genealogia dels reis (mullers i fills) i els anys de regnat, en un brevíssim capítol per a cada rei.

d'una versió francesa, com ho indica la forma afrancesada d'alguns dels noms propis» (Coll i Alentorn 1971-1972: 48).⁴ En aquest treball demostraré que l'autor anònim de la *Crònica universal de 1425* disposava de la traducció catalana medieval de les *Dècades* de Livi, conservada únicament al manuscrit Harley 4893 de la British Library (de finals del segle XIV o principis del XV) i que depèn de la versió francesa de les *Dècades* que havia fet el benedictí Pierre Bersuire entre 1354 i 1358 per al rei de França Joan el Bo. La traducció catalana manté en alguns casos de noms propis la forma francesa de la font intermediària. Per exemple, *Curaces*, *Oraces* i *Arette* del text de Bersuire són traduïts respectivament per *Curasses*, *Orasses* (però també *Orassi*, quan és singular) i *Arete* (ie. Ariccia, ciutat del Laci).

Després de començar amb la creació dels àngels i del món, i de narrar la història bíblica fins a Moisès, l'autor de la *Crònica* dedica vuit capítols als orígens de Roma: la fundació de la ciutat, el regnat dels set reis romans (de Ròmul a Tarquí el Superb), la caiguda de la monarquia i el pas a la república amb el nomenament de Brutus com a cònsol (ff. 61r-71v). La font principal –no única– d'aquests capítols dedicats als inicis de Roma és el primer llibre de les *Dècades* de Titus Livi: l'autor de la *Crònica* no llegia el text de Livi en la llengua original sinó que li va arribar a través de la versió de Bersuire. L'argument segueix el de les *Dècades*, bé que molt resumit; a més l'autor n'agafa préstecs literals (vegeu una mostra de l'ús que se'n fa a l'apèndix). Per exemple, la *Crònica* incorpora informació procedent de glosses que Bersuire afegí a la seva traducció de les *Dècades* (anomenades «incidents»). Una part important d'aquest fragment de la *Crònica* sobre els orígens de Roma basat en el primer llibre de les *Dècades* està dedicada a narrar la violació de Lucrecia per part de Tarquí el Superb (ff. 67v-71v), que desencadenà la fi de la monarquia a Roma; aquest episodi és pres molt més literalment de les *Dècades* que no pas la resta i sense resumir-lo gaire.

Vist que l'autor de la *Crònica* utilitzà el text de les *Dècades* de Bersuire, convé determinar si tenia al davant un exemplar de la versió en francès o bé un exemplar de la traducció catalana. La literalitat amb què el traductor català de les *Dècades* va traduir la versió francesa ho fa difícil. Ara bé, lliçons com les següents només s'expliquen si l'autor de la *Crònica* disposava de la traducció catalana:

1. *Crònica* (f. 68r): «E sí [Tarquí] pensà que la agués [a Lucrecia] en totes maneres o per grat o per força, per la qual cosa pesave gran languiment.»

Dèc. cat. (cap. 46): «e-s pensà que ell la hauria o per força o per grat o altrament, a la qual cosa fortment lo aguà la bellea e la castedat de la dita Lucrecia»

Dèc. fr. (cap. 46): «et se pensa que il l'aroit bien par force ou autrement, a laquelle chose trop forment l'aguisoit la beauté et la chaastee de la dicte Lucrette»⁵

4. Per al fragment que depèn del *Llibre dels àngels*, vegeu Gascón Uris (1993: 33-44), que edita els primers vuit capítols de la crònica. Per al breu bestiarí inclòs dins la *Crònica* (ff. 88v-90r), vegeu Panunzio (1963-1964: I, 28-29 i II, 115-119).

5. Prenc el text francès del manuscrit Fr. 77 de la Bibliothèque Publique de Ginebra, un dels dos manuscrits francesos més propers a la traducció catalana (Ferrer, 2010). Per al text català, prenc l'edició de Ferrer (2010).

2. *Crònica* (f. 68v): «E Lucrècia romàs fort trista e dolorosa de la mala ventura *qui li era esdevençada*. E encontinent tramès I missatge en Roma»

Dèc. cat. (cap. 47): «Lavors Lucrècia, qui fon molt trista de ten gran mal *qui li era sdevençut*, tramès tantost un missatge a Roma»

Déc. fr. (cap. 47): «Lors Lucrette, qui fu moult triste de si grant mal *que elle avoit fait*, si a tantost tramis un messaige a Romme»

3. *Crònica* (f. 62r): «... Faustus, lo qual havia muller fort bella e per sa bellesa avia molts requeridors de què era molt *àvol de son cors* que per diners se abandonave»

Dèc. cat. (cap. 5): «la muller d'aquest pastor, per ço que ella havia públicament sa bella abandonada, havia nom Loba —e aquest eraavors lo nom de les fembres *àvols de lurs cors*—»

Déc. fr. (cap. 5): «la femme du pasteur, pour ce que elle avoit publiquement sa biaulté habandonnee, avoit nom Louve —et que ce estoit lors le nom commun des femmes *li-gieres*—»

4. *Crònica* (f. 69r): «Cor posat que ell sia quiti de culpa, *jens per açò yo no vull pas* que ell sia quiti de turment.»

Dèc. cat. (cap.47): «Car, per tot cert, si ell és quiti del peccat, *gens per açò yo no vuyll* que ell sia quiti de turment.»

Déc. fr. (cap.47): «Car pour voir s'il est quitte du pechié, *pour ce ne vueil je pas* que il soit quitte du tourment.»

En canvi, les lliçons següents de la *Crònica* coincideixen amb la versió francesa de les *Dècades* i no pas amb la catalana:

5. *Crònica* (f. 68r): «Sàpies de sert que en ton lit és la sutzura de I hom estrany, per lo qual lo meu cors és estat *violat e aunít*. ... E aquest és Tarquinus Sextus, fill del rey, lo qual és vengut a mi anamich mortal en loch de *oste*.»

Dèc. cat. (cap. 47): «En ton lit són senyals de home stranger. Mon cors és stat *forçat e ahontat* ... Aquest és —dix ella— Sextus Tarquí, qui és vengut a mi en loch de cuytat enemich.»

Déc. fr. (cap.47): «en ton lit sont les entraces d'un homme estrange. Mon corps a esté *violé et honni* ... Ce est, dist elle, Sextus Tarquinus, qui est venus a moy en lieu de *hoste ennemy*.»

6. *Crònica* (f. 68r): «Mas sobre aquell convit lo fill del rey, Tarquinus Sextus, sobreprès gran *ardor* de luxúria envers Lucrècia.»

Dèc. cat. (cap. 46): «Mas per tot cert en aquell convit gran *cremor* de luxúria pres a Sexte Tarquí de la dita Lucrècia»

Déc. fr. (cap. 46): «Maiz pour certain en cellui convi grant *ardeur* de luxure a pris Sexte Tarquin a la dicte Lucrette»

7. *Crònica* (f. 69r): «vosaltres veurets asats tost la paga que lo cors deu aver segons lo seu *fortfet*.»

Dèc. cat. (cap. 47): «Vosaltres veurets assats tost què deu hom al cors qui s'és *incriminat.*»

Déc. fr. (cap.47): «Vous verrez assez tost que c'est que l'en doit au corps qui s'est *forfait.*»

La coincidència de les tres lliçons anteriors (5-7) amb el text francès difícilment pot ser casualitat. En els dos casos següents, un mateix fragment de la *Crònica* conté una lliçó que depèn de la versió catalana i una altra que coincideix amb la versió francesa:

8. *Crònica* (f. 67v): «sí's moch entre ells ia castió: la qual muller de tots ells era *millor ne pus sufficient.*»

Dèc. cat. (cap. 46): «E mogué's entre ells huna qüestió de lurs mullers qual d'elles era *la millor.*»

Déc. fr. (cap. 46): «Se esmut entre eulx une question de leurs femmes laquelle de elles estoit *plus souffisant.*»⁶

9. *Crònica* (f. 68r): «la nit pesada ell vench a mi tot armat, e sí ha *tolta a mi* ma honestat, e sí *sa* [= s'a?] a *ell* son bon estament si sóts hòmens», on «s'a» és un error que prové de les *Dècades* catalanes.

Dèc. cat. (cap. 47): «la nit qui passa ell vench a mi tot armat, e *tolch-me*, e sí *ssa* a *vosaltres* si sots hòmens, tot goyg e tot solàs»

Déc. fr. (cap. 47): «la nuit qui passa il vint a moy tout armé, et a *tolu a moy*, et si a il a *vous* se vous estez homme, toute joye et tout soulas», però «et si a il a *soy*» en altres manuscrits de la tradició francesa.⁷

L'exemple 8 («millor ne pus sufficient») podria ser el testimoni d'una lliçó perduda en la traducció catalana, un doblet sinonímic del traductor que el copista del manuscrit Harley 4893 va ometre, la qual cosa també explicaria que lliçons com «ardor» i «fortfet» (exemples 6-7) coincideixin amb la versió francesa i no amb la traducció catalana conservada. D'altres lliçons, però, són més difícils d'explicar sense el text francès (exemples 5 i 9).

Aquestes dades obliguen a concloure que l'autor de la *Crònica* devia tenir dos exemplars de les *Dècades*, un en català i un altre en francès, o bé més aviat un text que ja havia fusionat les dues versions. Tant les traduccions francesa i catalana com la resta de traduccions romàniques de les *Dècades* van tenir una difusió cortesana: van ser fetes per a reis o grans senyors, i els primers possessors coneguts dels manuscrits que conservem són reis i nobles vinculats a les corts reials.⁸ La traducció catalana, conservada incompleta (només

6. Cap dels manuscrits francesos consultats (quaranta-un de quaranta-sis) conté «meilleur».

7. Eg. París, Bibliothèque nationale de France, Nouv. acq. fr. 27401. És la lliçó correcta; cf. «ui armatus mihi sibi, si uos uiri estis, pestiferum hinc abstulit gaudium» (*Dècades*, I, 58).

8. Bersuire havia traduït les *Dècades* al francès per ordre del rei Joan el Bo. Es conserven manuscrits d'aquesta versió que havien pertangut a Carles V i als seus germans (els ducs Joan de Berry i Felip de Borgonya, Joana de Navarra, Maria de Bar), entre altres (Samaran/Monfrin, 1962: 189-192). La traducció italiana de la quarta dècada (anys 40 del segle XIV) està dedicada a Ostagio da Polenta, senyor de

els set primers llibres) i enregistrada només en dos inventaris de llibres tardans (un de 1471 i un de 1504), devia tenir una circulació reduïda. La composició de la *Crònica*, que assegura que la traducció catalana de les *Dècades* ja era acabada el 1425, no es pot allunyar d'aquest ambient cortesà.

En l'episodi dedicat a la violació de Lucrecia (ff. 67v-71v), molt més llarg que la resta de passatges presos de les *Dècades*, hi ha alguns detalls de la trama que no coincideixen amb les *Dècades* i que han de procedir d'una altra font perquè es troben en altres obres històriques. La diferència més evident respecte a les *Dècades* és la identificació de Brutus: segons Livi, Brutus era un amic del marit de Lucrecia, però en la *Crònica* és el pare de la noia. Aquesta mateixa variant es troba en altres cròniques medievals, per exemple en la *Nuova cronica* de Giovanni Villani, una història de Florència acabada el 1348 que narra igualment els inicis de Roma i l'episodi de Lucrecia (molt breument).⁹ La identificació de Brutus com a pare de Lucrecia, doncs, ha de procedir d'una font comuna. Una altra diferència argumental entre les *Dècades* i la *Crònica*: en la *Crònica* Lucrecia viu en un «castell», en comptes d'un «alberch», que és on viu a les *Dècades* («hostel» en francès; no es diu el lloc en el text llatí). Altres obres ja ho porten: la traducció catalana de Valeri Màxim feta per Antoni Canals (1395)¹⁰ o els *Gesta romanorum*, un recull d'exemples anterior a 1342.¹¹ Aquest detall ha de derivar igualment d'una font medieval comuna. Són només dues mostres que l'autor de la *Crònica* manejava textos diversos per redactar aquesta part de la història de Roma, tot i que es basava principalment en les *Dècades* de Livi passades per Bersuire.

Ravenna. La traducció castellana (1401), feta per Pero López de Ayala, fou un encàrrec del rei Enric III de Castella. Se'n conserva un manuscrit del Marquès de Santillana, un altre del comte Pedro Fernández de Velasco, cambrer de Joan II de Castella, i probablement l'exemplar de presentació d'Enric III (Wittlin 1982: I, 183-188). La traducció catalana va ser feta, amb tota probabilitat, a l'entorn de l'infant Joan d'Aragó després de 1383 (Ferrer, 2010).

9. Villani en dona fins i tot la genealogia: «A la fine, come racconta Valerio e Tito Livio, giacendo per forza co la bella e onesta *Lucrezia figliuola di Bruto* sanatore, nato per ischiatta di Giulio Ascanio, e consorto per ischiatta del detto re Tarquino, ella per conservagione di sua castità, i dare asempro all'altre, sé medesima uccise innanzi al padre, e al marito e suoi parenti» (Porta, 1990: I, 45). Això no és en Livi.

10. «ells caualquen e uenen sen primerament al *castell* del dit Collatino, e troben Lucrecia», i més endavant «com los jouens ab qui era uengut sen foren tornats al setje, [Tarquí] anassen al *castell* de Lucrecia, per la qual fon rebut reuerentment» (Miquel i Planas, 1914: II, 86-87). La història de Lucrecia que trobem en la traducció de Canals, però, no procedeix del text original de Valeri Màxim: Canals diu que la treu de Titus Livi («Lo fet de la qual Lucrecia se recomta, segons Tito Livi, en la forma següent ...», Miquel i Planas, 1914: II, 86), però en realitat la tradueix del comentari llatí d'un tal fra Luca a l'obra de Valeri Màxim (Avenoza 1994: 94-101). El «castell» de la traducció de Canals correspon al «castrum» del comentari llatí.

11. «Refert Augustinus *De civitate Dei*, quod Lucrecia romana nobilissima moribus, que erat uxor Calatini, et cum ille Calatinus Sextum nomine filium imperatoris Tarquini ad *castrum suum* invitasset, Sextus est statim captus in amore pulcherrime Lucrecie ... et ad predictum *castrum* reversus ibi pernoctavit et nocte illa non ut hospes sed ut hostis cubiculum Lucrecie clam ingressus ...» (cap. 135, Oesterley, 1872: 489).

BIBLIOGRAFIA

- AVENOZA, Gemma (1994): «Antoni Canals i la traducció de Valeri Màxim. Una primera aproximació». ROMERO, Carlos / ARQUÉS, Arqués (ed.): *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco*. Pàdua: Programma, p. 89-102.
- COLL I ALENTORN, Miquel (1971-1972): «Les cròniques universals catalanes». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, Vol. 34, p. 43-50. [Reproduït a: COLL I ALENTORN, Miquel (1991): *Historiografia*. Barcelona: Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 350-356.]
- CORTADELLAS, Anna (2001): *Repertori de llegendes historiogràfiques de la Corona d'Aragó (segles XIII-XVI)*. Barcelona: Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- DURAN, Eulàlia (dir.) (2000): *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*. Vol. II.1. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- FERRER, Montserrat (2010): *La traducció catalana medieval de les Dècades de Titus Livi. Estudi i edició del llibre I*. Tesi doctoral inèdita. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- GASCÓN URIS, Sergi (1993): «La Crònica universal de 1425 i el Llibre dels àngels d'Eiximenis». *Miscel·lània Jordi Carbonell*. Vol. 5. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. p. 33-44.
- MIQUEL I PLANAS, Ramon (ed.) (1914): Valeri Màxim, *Llibre anomenat Valeri Màxim dels dits y fets memorables*. Barcelona: L'Avenç. 2 vols.
- OESTERLEY, Hermann (ed.) (1872): *Gesta romanorum*. Berlín: Weidmannsche Buchlandlung.
- PANUNZIO, Saverio (1963-1964): *Bestiariis*. Barcelona: Barcino. 2 vol. (Els Nostres Clàssics, A/91 i 92).
- PORTA, Giuseppe (ed.) (1990): Giovanni Villani, *Nuova cronica*. Parma: Fondazione Pietro Bembo; Parma: Ugo Guanda. 3 vols.
- SAMARAN, Charles / MONFRIN, Jacques (1962): *Pierre Bersuire, prieur de Saint-Éloi de Paris (1290 ? – 1362)*. París: Imprimerie Nationale.
- WITTLIN, Curt J. (ed.) (1982): Pero López de Ayala, *Las Décadas de Tito Livio*. 2 vol. Barcelona: Puvill.

APÈNDIX

CRÒNICA: «E de aquella hora avant, Romulus tench tot sol la senyoria e lo royalme e féu lo mur e torras molt grans. Açò fo CCCCº anys après que Troya fo destrouida e DCCLII anys abans de la incarnació de Jesucrist. ... Après Romulus sí trià los millors jóvens e forts de totes les encontrades e sí-lls féu cavallers Après ajustà tot lo poble e-ls donà leys e dictes justs e bons, e per tal con lo poble aquell era rústech e groser ell se féu ornement e-s féu molt honorable en senyoria. E sí féu XII hòmens ermats qui tostemp li estaven entorn, los quals eran fort abrivats, car la ciutat de Roma

crexia tots jorns en força e en dignitat e se omplia molt. E sí se edificaven vilas [e] ciutats entorn lo teretori. E Romulus féu I temple fora la ciutat en I bosch prop lo qual appellam axile e ordonà que qualsevolgués persona privada o estranya que quinze mal o cosa agués feta e podia aconseguir en aquel temple abans que fos pres que tot ly era perdonat e podia estar franch e quiti dins la ciutat de Roma. E per aquella rahó la ciutat se poblà molt.» (f. 63r-v).

DÉCADES CAT., CAP. 6: «Incident. Roma fo feta en lo temps que Atach regnava en Judea, après que Troya fo destrohida, per l'espay de ccccxx anys o aquèn entorn, e abans de la incarnació de nostre senyor Jesucrist dcccii anys, axí com dien Eusebi, Eutropi, Orosi e Seliu.»

CAP. 8: «lo dit Romulus considerà que lo cors de la ciutat en neguna manera no podia ésser tan bé conjunt, unit e ajustat com per leys. E axí appellà lo poble a conselly e donà ls leys dretes e justes e bones, les quals stimà que plus serien guardades e retengudes e pus santes reputades per aquell poble —com més ell era salvatge e a dubtar¹²—, si ell matex, en hàbit e en ornament o en stament pertanyent a la altea de senyoria, se feya pus honorable que los altres e-s portava pus auctènticament. ... E sapiats que la ciutat de Roma crexia de jorn en jorn de forteses, e guarnien adés un loch, adés un altre. ... E a aquella mateixa fi de poblar la ciutat féu Romulus un temple que ell appellà assille. E ordonà que qualsevol persona, fos stranya o privada, franca o sclava, quina que cosa que ella agués feta, que al dit temple se'n volgués fugir e star en la dita ciutat de Roma, qu'ella fos franca e quítia d'aquí avant. E aquesta via fo sobirana ocasió de la ciutat poblar.»

CAP. 9: «Incident. Assille fo un loch o un bosch en la ciutat de Roma privilegiat»

DÉCADES FR., CAP. 6: «Romme fu faite au temps que Achas regnoit en Judee, après Troye destruite l'espace de iiiiC et xx ans ou environ, et avant l'incarnation Nostre Seigneur viiC et lxi ans, si comme dient Eutrophe et Eusebes, Oroses et Selius.»

CAP. 8: «considera li dit Romulus que le corps de la cité ne peut en nulle maniere si bien estre conjointe et ensemble unie comme par loys. Si assambla le peuple a conseil et leur donna loys et drois justes et bons, lesquelx il estima que plus seroient gardees et retenues et plus saintes reputees de cellui peuple, qui encores estoit sauvage et a dauter, se il meismes en habit et en aournemes et en estat appartenant a haultesce de seignourie se faisoit plus honnorable que les autres et se portoit plus autentiqument. ... Et sachiez que la cité de Romme croissoit de jour en jour en forterresses, et garnissoient maintenant un lieu, maintenant un autre. ... Et a telle meisme fin de peupler la cité fist Romulus un temple que il appella assille. Et ordonna que quelconque personne, feust estrange ou privee, franche ou serve, quelque chose que elle eust fait, qui au dit temple s'en voulsist fouir et demourer en la dicte cité de Romme, que elle fust franche et quicte des lors en avant. Et ceste voye fu souvirainne occasion de peupler la cité.

CAP. 9: «Incident. Asile fu un lieu ou un bois en la cité de Romme»

12. *a dubtar*: error present ja en la tradició francesa: *douter* en lloc de *danter* ('domar')